

The Social and legal Consequences of Abandoning the Command of Good and the Prohibition of Evil According to the Quran

Hamidreza Tusi¹ , and Fazel Ali Fazeli²

1. Corresponding Author, Faculty Member at the Higher Education Complex of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University: Hamidreza_Tusi@miu.ac.ir
2. PhD Graduate in Comparative Exegesis, Al-Mustafa International University: m.abbas10125@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 15 March 2025

Received in revised form:
15 April 2025

Accepted: 7 May 2025

Available online: 17 June 2025

Keywords:

Enjoining good,
Forbidding evil,
Social consequences,
Independent identity of society,
Reciprocal duties of individual and society.

ABSTRACT

Objective: This study, based on the Qur'an and classical exegesis, investigates the social consequences of neglecting the Islamic duty of enjoining good and forbidding evil. The significance of the subject lies in the fact that, according to the Qur'an, this principle is not merely an individual obligation but a collective responsibility with far-reaching social impacts.

Method: This research employs a descriptive-analytical approach through a library-based study. Qur'anic verses, Hadith, and exegetical opinions were collected, categorized, and analyzed in order to extract the main components of the social consequences of neglecting this Qur'anic command.

Results: The results indicate that: 1. The addressee of this divine duty is not only the individual but also the society as a real entity. 2. Neglecting this obligation affects both individuals and the wider community. 3. The reciprocal relationship between individual behavior and society extends the scope of negative consequences from individuals to families and the broader social structure.

Conclusion: The most evident social consequences of neglecting this Qur'anic principle include family disintegration, the spread of corruption, the descent of calamities, and the alteration or withdrawal of divine blessings. Based on the Qur'anic perspective, these consequences extend beyond the individual wrongdoer and encompass the whole community. Thus, enjoining good and forbidding evil is an essential safeguard for social health and the unity of the Muslim Ummah.

Cite this article: Tusi, H.R., & and Fazeli, F.A. (2025). The Social Consequences of Abandoning the Command of Good and the Prohibition of Evil According to the Quran. *The Quran and Science*, 19 (36), 319-350. <https://doi.org/10.22034/qve.2025.15435.1596>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2025.15435.1596>

Introduction

According to the Holy Quran, based on verses such as “And let there be [arising] from you a nation inviting to [all that is] good and enjoining what is right and forbidding what is wrong; and those will be the successful” (Al-Imran/104), the divine teaching of “enjoining good and forbidding evil” is obligatory. Whether this duty is assigned to a specific group (Tabatabai, 1417: 3/579; Tabari, 1412: 4/26) or is solely the responsibility of a non-specific group (Maqdisi Ardabili, n.d.: 321; Tabarani, 2008: 2/108), or if it is considered a universal obligation for all members of society (Sheikh Tusi, 1375: 147; Zajjaj, 1374: 2/664-665). Furthermore, interpreters reference verses like verse 63 of Surah Al-Ma’idah (“If only they had prevented one another from saying sin and consuming usury. Evil was that which they were doing”) to liken those who abandon “enjoining good and forbidding evil” to those who commit evil (Qurtubi, 1364: 6/153), and divine punishments are also seen as consequences for those who neglect this divine teaching (Arousi Hoveyzi, 1415: 1/649). In numerous divine verses, which will be discussed extensively in this research, audiences are warned that by neglecting commands of good and prohibitions of evil, they will face specific consequences. It is assumed in this writing that, alongside natural causes, spiritual factors are also at work, which operate in conjunction. Natural causes, the actions of servants (such as neglecting divine commands and prohibitions), and God Himself all play a role (in such a way that) natural causes serve as the closest reason for invoking divine mercy and wrath (Tabatabai, previous, 2/183). When God Almighty decrees evil for a people, no one can prevent it because no one but God has authority over matters to obstruct the influence of God’s will (Tabatabai, previous, 11/425). In Allameh Tabatabai’s social theory, the meaning of verse 105 of Surah Al-Ma’idah (“O you who have believed, protect yourselves and your families from a Fire whose fuel is people and stones”) (which at first glance appears to be an individual ruling) suggests that the command to enjoin good and forbid evil is one of the dimensions of self-cultivation (Tabatabai, previous: 5/165). However, the meaning of “protect yourselves” also implies social reform (ibid., 6/172). In another example, interpreters often comment on verse 17 of Surah Luqman (“O my son, establish prayer and enjoin what is right and forbid what is wrong and be patient over what befalls you. Indeed, that is of the matters [requiring] determination”) by interpreting the command to be patient as steadfastness in the face of the hardships arising from enjoining good and forbidding evil (Fayd Kashani, 1402: 4/145; Jassas, 1405: 3/515). If we utilize the teachings

regarding the relationship between the individual and society in analyzing the audience of patience, both the individual and the community are subject to the ruling. With this perspective, social life is more significant than individual life according to the Holy Quran (thus) the greatest good is “preserving the unity of the Islamic community” and the most important evil is “social discord” (Jawadi Amoli, 1390: 15/253-255).

The issue is whether the recipients of this divine obligation, if we do not acknowledge the existence of society, are merely individuals or not? Or whether, in addition to individuals, society itself has obligations towards individuals, and under this assumption, the social consequences of abandoning the command of good and the prohibition of evil will also afflict the community? In other words, the consequences of neglecting divine commandments, assuming the real existence of society, are social consequences, even if in the external world each individual bears the consequences.

Research Method

This research is library-based and employs a descriptive-analytical method. Since the investigation focuses on the consequences and harms of neglecting the obligation of enjoining good and forbidding evil, with regard to the relationship between the individual and society, in the first stage, the verses of the Holy Quran, hadiths, and credible exegeses on the issue were collected and categorized. Using an analytical method, the gathered data were examined. Subsequently, efforts were made to extract and explain the components of the social consequences of abandoning the teaching of enjoining good and forbidding evil.

Findings

Based on the findings of this study, it has been established that the recipients of the commands to enjoin good and forbid evil mentioned in divine verses include not only individuals but also the community itself. The findings indicate the mutual influence of individual behaviors and society in the abandonment of the teachings of enjoining good and forbidding evil on the community. Accordingly, the consequences of neglecting this divine teaching not only affect individuals but also impact the community itself.

Conclusion

The decline of families, the spread of corruption, social calamities, and the alteration and deprivation of blessings are the most prominent social consequences of neglecting the divine teaching of enjoining good and forbidding evil. The adverse social effects of abandoning the teaching of enjoining good and forbidding evil are comprehensible based on the real existence of society. According to the Holy Quran, each of the mentioned effects is not solely directed at the doer but rather, the impact of neglecting commands and engaging in prohibitions extends beyond the doer, affecting their relatives and the community at large.

پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک امر به معروف و نهی از منکر از نظر قرآن

حمیدرضا طوسی^۱، و فاضل علی فاضلی^۲

۱. نویسنده مسئول، هیئت علمی مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم ایران، رایانامه:

Hamidreza_Tusi@miu.ac.ir

۲. دانش آموخته دکتری رشته تفسیر تطبیقی جامعه المصطفی العالمیه قم ایران، رایانامه: m.abbas10125@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۷

کلیدواژه‌ها:

امر به معروف،

نهی از منکر،

پیامدهای اجتماعی و حقوقی،

هویت مستقل جامعه،

وظایف متقابل فرد و جامعه.

هدف: پژوهش حاضر با تکیه بر آیات قرآن کریم و تفاسیر معتبر، به بررسی پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک فریضه امر به معروف و نهی از منکر می‌پردازد. اهمیت موضوع در آن است که این آموزه وحیانی از دیدگاه قرآن تنها یک وظیفه فردی نیست، بلکه یک تکلیف اجتماعی با آثار گسترده در حیات جمعی به شمار می‌رود. **روش:** تحقیق حاضر کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. بدین منظور آیات قرآن، روایات و آرای مفسران بزرگ درباره وظایف فردی و اجتماعی این فریضه گردآوری و تحلیل شده و در ادامه مؤلفه‌های پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک امر به معروف و نهی از منکر استخراج گردیده است. **یافته‌ها:** نتایج نشان می‌دهد که: ۱. مخاطب این آموزه در قرآن تنها فرد نیست، بلکه جامعه نیز به مثابه موجودی حقیقی، مورد خطاب قرار دارد. ۲. ترک این فریضه افزون بر اثرگذاری بر فرد، پیامدهای مستقیم و غیرمستقیم اجتماعی به دنبال دارد. ۳. رابطه متقابل فرد و اجتماع در ترک امر به معروف و نهی از منکر، موجب گسترش دامنه عواقب از فرد به خانواده و کل جامعه می‌گردد. نتیجه‌گیری: مهم‌ترین پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک این آموزه قرآنی عبارت است از: انحطاط خانواده، رواج فساد اخلاقی و اجتماعی، نزول بلاها و مصائب، و تغییر یا سلب نعمت‌های الهی. این پیامدها بر اساس اعتقاد به وجود حقیقی جامعه، نه تنها متوجه افراد خاطی، بلکه گریبانگیر کل اجتماع خواهد شد. بنابراین پاسداشت امر به معروف و نهی از منکر، شرط بنیادین حفظ سلامت اجتماعی و وحدت امت اسلامی است.

استناد: طوسی، حمیدرضا؛ و فاضلی، فاضل علی (۱۴۰۴). پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک امر به معروف و نهی از منکر از

نظر قرآن. قرآن و علم، ۱۹ (۳۶)، ۳۵۰-۳۱۹. <https://doi.org/10.22034/qve.2025.15435.1596>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

از منظر قرآن کریم و مستند به آیاتی نظیر: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»^۱ (آل عمران: ۱۰۴)، آموزه وحیانی «امر به معروف و نهی از منکر» واجب الطاعة شمرده شده است. این فریضه، خواه بر عهده گروهی معین باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۵۷۹/۳؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۶/۴)، یا بر دوش گروهی نامعین (مقدس اردبیلی، بی تا، ۳۲۱؛ طبرانی، ۲۰۰۸م: ۱۰۸/۲) یا فریضه‌ای عمومی بر تمام افراد جامعه تلقی شود (شیخ طوسی، ۱۳۷۵ش: ۱۴۷؛ زجاج، ۱۳۷۴: ۶۶۴/۲-۶۶۵)، از منظر الهی الزام‌آور است.^۲

از سوی دیگر، مفسران با استناد به آیاتی نظیر: «لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّخْتِ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ» (مائده: ۶۳)، ترک‌کننده «امر به معروف و نهی از منکر» را همچون مرتکب منکر دانسته‌اند (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۵۳/۶)، و کیفرها و بلاهای الهی را از پیامدهای حتمی ترک این آموزه بنیادین شمرده‌اند (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۶۴۹/۱).

در بسیاری از آیات الهی که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد، به مخاطبان هشدار داده شده است که ترک امر به معروف و نهی از منکر، عواقب ویژه‌ای در پی خواهد داشت.

از پیش فرض‌های اساسی این نوشتار آن است که در کنار علل طبیعی، عوامل معنوی نیز دخیل‌اند و این دو، در طول یکدیگرند؛ یعنی نه جدا از هم، بلکه به صورت هم‌افزا و پیوسته عمل می‌کنند. بدین صورت که اعمال بندگان-از جمله ترک اوامر الهی- در کنار اراده الهی، زنجیره‌ای از عوامل طبیعی و معنوی را فعال می‌سازد. به عبارت دیگر، علل طبیعی به عنوان علل نزدیک، زمینه‌ساز تحقق رحمت یا غضب الهی هستند (طباطبایی، پیشین، ۱۸۳/۲).

زمانی که خدای سبحان برای قومی بدی را مقدر سازد، هیچ‌کس توان جلوگیری از آن را ندارد؛ چراکه جز خداوند، کسی ولایت مطلق بر امور ندارد تا مانع تحقق اراده و خواست الهی گردد (طباطبایی، پیشین، ۴۲۵/۱۱).

۱. باید که از میان شما گروهی باشند که به خیر دعوت کنند و امر به معروف و نهی از منکر کنند. اینان رستگاراند.
۲. برای مطالعه بیشتر در این مورد نک: عباس رحیملو، سید محمود طیب‌حسینی، گستره مکلفان امر به معروف در آیه ۱۰۴ سوره آل عمران (تحلیل ساختار متن)، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی شماره ۱۷، بهار ۱۴۰۰.

در نظریه اجتماعی محور علامه طباطبایی، مدلول آیه ۱۰۵ سوره مائده: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا تَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ ۚ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» در نگاه نخست، حکمی فردی دارد؛ با این حال، «امر به معروف و نهی از منکر» از شئون خودسازی به شمار می‌رود (طباطبایی، پیشین، ۱۶۵/۵). اما به‌رغم ظاهر فردی آیه، مراد از تعبیر «علیکم انفسکم» در تحلیل تفسیری ایشان، اصلاح اجتماعی است (همان، ج ۶/۱۷۲).

نمونه دیگر در تفسیر آیه ۱۷ سوره لقمان است: «يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ ۚ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ»^۱ مفسران، فرمان به صبر را دلالت بر استواری در برابر رنج‌های ناشی از اجرای امر به معروف و نهی از منکر دانسته‌اند (فیض کاشانی، ۱۴۰۲: ۱۴۵/۴؛ جصاص، ۱۴۰۵: ۵۱۵/۳). بر مبنای نظریه نسبت فرد و جامعه در تعیین مخاطب آیه، می‌توان صبر را حکمی شامل هر دو حوزه فردی و اجتماعی دانست.

با اتخاذ چنین رویکردی، حیات اجتماعی از منظر قرآن کریم از اهمیتی فراتر از حیات فردی برخوردار است؛ به‌گونه‌ای که بزرگ‌ترین معروف، «حفظ وحدت جامعه اسلامی» و بزرگ‌ترین منکر، «اختلاف اجتماعی» معرفی می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۵۵-۲۵۳/۱۵).

بنابراین، پرسش اصلی نوشتار حاضر آن است که: اگر برای جامعه وجودی مستقل قائل نباشیم، آیا مخاطبان این فریضه الهی تنها افراد جامعه خواهند بود؟^۲ یا آن‌که با فرض وجود حقیقی یا اعتباری برای جامعه، خود جامعه نیز نسبت به افراد مسئول است؟ بر اساس فرض دوم، پیامدهای ترک «امر به معروف و نهی از منکر» نه تنها دامن‌گیر افراد، بلکه گریبان‌گیر کلیت ساختار اجتماعی نیز خواهد

۱. ای فرزند عزیزم، نماز را به پا دار و امر به معروف و نهی از منکر کن و (بر این کار از مردم نادان) هر آزار بینی صبر پیش گیر، که این نشانه‌ای از عزم ثابت (مردم بلند همت) در امور عالم است.

۲. برای مشاهده و تحلیل نقش حکومت در اجرای آموزه الهی «امر به معروف و نهی از منکر» از دیدگاه مفسران فریقین، رجوع شود به:

- علیرضا شاه‌فضل قمصری، «نقش حکومت در اجرای فریضه امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه مفسرین متقدم و متأخر»، فصلنامه مطالعات تفسیری، شماره ۵۶، زمستان ۱۴۰۲.

- حسین ارجینی، «امر به معروف و نهی از منکر؛ رهیافتی نظری برای مبارزه با رژیم طاغوت از دیدگاه امام خمینی»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۳۹، ۱۳۹۳.

شد. به عبارت دیگر، در فرض وجود حقیقی جامعه، عواقب ترک این فریضه، ماهیتی اجتماعی می‌یابد؛ هرچند در عالم خارج افراد منفرد متحمل آن می‌شوند.

در این نوشتار، بر مبنای تحلیل نسبت متقابل فرد و جامعه و بررسی پیش فرض «وجود حقیقی یا اعتباری جامعه»، پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک امر به معروف و نهی از منکر تحلیل می‌گردد. با وجود آثار گسترده و ارزشمند فقهی و تفسیری در این زمینه، مسئله پیامدهای اجتماعی و حقوقی این آموزه قرآنی با تأکید بر نسبت جامعه و فرد، تاکنون کمتر مورد مطالعه مستقل قرار گرفته است.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع کتابخانه‌ای و به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. با توجه به آنکه موضوع تحقیق، بررسی پیامدها و آسیب‌های ناشی از کوتاهی در اجرای فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» از منظر رابطه فرد و اجتماع است، در گام نخست، آیات قرآن کریم، احادیث و تفاسیر معتبر مرتبط با این موضوع گردآوری و دسته‌بندی شد. سپس داده‌های به‌دست آمده با رویکردی تحلیلی مورد بررسی قرار گرفت. در ادامه نیز تلاش شد تا مؤلفه‌های پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک این آموزه الهی استخراج و تبیین گردد.

الف. مفهوم‌شناسی

۱. اصالت فرد و جامعه

بحث پیرامون اصالت فرد یا جامعه، یکی از مبانی بنیادین در فلسفه نظری تاریخ به شمار می‌آید. مراد از «اصالت»، تحقق عینی و خارجی است؛ یعنی واقعیتی که فراتر از اعتبارهای ذهنی و قراردادهای بشری وجود دارد. در این زمینه، پرسش اساسی آن است که آیا فرد دارای شخصیت مستقل و واقعی است و جامعه صرفاً مفهومی اعتباری محسوب می‌شود؟ یا برعکس، جامعه واجد شخصیت واقعی است و فرد، تمام هویت و شخصیت خود را در نسبت با جامعه کسب می‌کند؟ بر اساس فرض دوم، پذیرش شخصیت برای فرد، مستقل از جامعه، امری صرفاً اعتباری و قراردادی خواهد بود (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۴۰).

اصالت فرد یا جامعه، در عین حال ناظر بر نسبت تأثیرگذاری و تأثیرپذیری میان آن دو نیز هست؛ به این معنا که آیا فرد بر جامعه اثرگذار است یا این جامعه است که شخصیت و اراده فرد را شکل می‌دهد و جهت می‌بخشد؟ (صدیق سروسرستانی، ۱۳۸۵: ۳۱۸).

۲. امر به معروف

«امر» در دو معنای اصلی به کار رفته است: نخست، به معنای «کار و تلاش» که جمع آن «امور» است (قرشی، ۱۳۷۱: ۱۱۰/۱)؛ دوم، به معنای «فرمان، دستور و طلب» که جمع آن «اوامر» می‌باشد (فیومی، ۱۴۱۴: ۲۲/۲).

«معروف» از ریشه «عرف» گرفته شده و به معنای «شناخته‌شده» است (بستانی، ۱۳۷۶: ۸۷۴). در اصطلاح، معروف به هر فعلی اطلاق می‌شود که نیکویی آن توسط عقل یا شرع شناخته شود (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲: ۳۳۱/۱). البته مقصود از عقل در اینجا، عقل فطری مردمی است که از مسیر خلقت منحرف نشده باشند (طباطبایی، پیشین، ۲۴۹/۲). از این رو، معروف شامل اعمالی می‌شود که نیکی آن‌ها به موجب شرع و عقل مشخص باشد، همچون اطاعت از خداوند، نیکی به مردم و خدمت به جامعه (طریحی، ۱۳۷۵: ۹۴/۵).

در تعریفی جامع، معروف آن است که وصفی افزوده، نیکویی آن را برجسته سازد؛ به گونه‌ای که فاعل، آن را نیک بداند یا به نحوی به انجام آن ترغیب گردد (محقق حلی، ۱۴۰۸: ۳/۱). بنابراین، هر عملی که شارع انجام آن را مقرر داشته باشد و دربردارنده خیر باشد، «معروف» نامیده می‌شود (عاملی جبعی [شهید ثانی]، ۱۳۹۸: ۴۱۴/۲؛ مراغی، بی‌تا، ۱۴۸/۹).

۳. نهی از «منکر»

«منکر» در برابر «امر» به عنوان نقیض آن قرار می‌گیرد و به معنای نهی، زجر و منع است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۲۹۸/۸). در تعبیر «...والمُنکر ما یُنکر بهما»، واژه «منکر» از ریشه «انکار» و به معنای «ناشناس» است؛ بدین معنا که هر آنچه عقل و شرع آن را ناشایست بدانند، «منکر» خوانده می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲: ۳۳۱/۱).

در اصطلاح، منکر به اموری اطلاق می‌شود که خداوند از انجام آن‌ها نهی کرده و عقل و شرع، به پرهیز از آن‌ها فرمان داده‌اند (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۹۳/۴). این اعمال، از منظر الهی میغوض مولا هستند؛ مانند نوشیدن خمر، ظلم، یا غیبت مؤمن (محمدی، ۱۳۸۵: ۶۰۰). همچنین، منکر عملی است که زشتی و قبح آن برای فاعل قابل درک باشد (محقق حلی، پیشین، ۳۱۰/۱).

۴. اصلاح

«اصلاح» در لغت، در برابر «إفساد» قرار دارد (جوهری، ۱۴۰۷: ۳۸۴/۱). گاه به معنای «برپاداشتن چیزی پس از فساد» آمده است (شرتونی، ۱۴۰۳: ۲۷۲/۳؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۴: ۱۲۵/۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۶: ۵۱۷/۲) و گاه به معنای «بازگرداندن به حالت اعتدال و سلامت» تفسیر شده است (راغب اصفهانی، پیشین، ۳۷۹).

در قرآن کریم، واژه «اصلاح» در زمینه‌های مختلفی به کار رفته و گاه در برابر «فساد» قرار گرفته است؛ همچون آیه ۵۶ سورة اعراف: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا»^۱ (و در زمین پس از اصلاح آن، فساد نکنید).

گاه نیز «اصلاح» در برابر «سینه» آمده است؛ مانند آیه ۱۰۲ سورة توبه: «وَأَخْرَجُوا عَنْهُمْ أَهْلَ دِينِهِمْ خَلْطًا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرُ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ»^۲. کاربردهای متنوع این واژه در قرآن، نشان‌دهنده گستره مفهومی آن در زمینه بازسازی اخلاقی، اجتماعی و دینی جوامع انسانی است.

۵. جامعه

از دیدگاه جامعه‌شناسان، جامعه مجموعه‌ای است از روابط سازمان‌یافته ارگانیک یا قراردادی میان انسان‌ها که مبتنی بر پیوندهای عاطفی پایدار، فراگیر و مبتنی بر مشارکت است (بیرو، ۱۳۸۰: ۳۸۸). این روابط، در پرتو نیازهای مشترک، اهداف هم‌سو و فرهنگی واحد شکل می‌گیرد و سامان می‌یابد (عضدانلو، ۱۳۸۶: ۲۱۳).

در اندیشه دینی نیز، «جامعه» به مجموعه‌ای از افراد انسانی اطلاق می‌شود که با آداب، سنن و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و در قالب زندگی جمعی سازمان‌یافته با یکدیگر تعامل دارند (مطهری، ۱۳۷۵: ۳۱۳؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۲۱).

۱. و در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید.

۲. و (گروه) دیگری که به پیامدهای (گناهان) شان اعتراف کردند، (و) کار شایسته را با (کار) بد دیگری در آمیختند، امید می‌رود که خدا توبه آنان را بپذیرد؛ [چرا] که خدا بسیار آمرزنده [و] مهربور است.

در قرآن کریم واژه «جامعه» به صورت مستقیم به کار نرفته است، اما مفاهیم و اصطلاحات نزدیکی برای اشاره به ساختارهای جمعی انسانی وجود دارد. برخی از این واژگان عبارت‌اند از:

اناس: مانند آیه ۲۱۳ سوره بقره، آیه ۱۶۰ سوره اعراف، و آیه ۷۱ سوره اسراء

أمت: مانند آیات ۱۰۸ انعام، ۳۴ اعراف، و ۴۷ یونس

قریه: در آیاتی چون ۸۲ یوسف، ۱۱۲ نحل، و ۵۹ کهف

قوم: در همان سیاق قریه، نظیر ۸۲ یوسف، ۱۱۲ نحل، ۵۹ کهف

قرن: همچون آیات ۶ انعام، ۱۳ یونس، و ۵۱ طه

این واژه‌ها، هرچند واژه خاص «جامعه» را ندارند، نشان‌دهنده حضور مفهومی نهادهای جمعی و ساختارهای اجتماعی در اندیشه قرآنی هستند و می‌توان آن‌ها را معادل‌هایی برای تحلیل مفهوم جامعه در چارچوب دینی تلقی کرد.

ب. مبنای نظری تحقیق

مسئله رابطه متقابل فرد و جامعه، همچون بحث اصالت و وجود جامعه، از مباحث زیرساختی مهم در علوم اجتماعی به شمار می‌رود که تأثیر مستقیمی بر مفاهیمی مانند تغییرات اجتماعی و جامعه‌پذیری دارد. در دیدگاه کسانی که به اصالت جامعه قائل‌اند، گاهی با قرائتی افراطی، فرد همواره تحت تأثیر نیروهای بیرونی و پدیده‌های اجتماعی تلقی می‌شود؛ به گونه‌ای که این نیروها بر فرد تحمیل می‌گردند (دورکیم، ۱۳۸۳: ۲۹-۳۰، ۱۱۶). بر اساس این نگاه، آموزه‌های قرآنی نیز به منزله اموری اجتماعی در نهاد انسان نهاده شده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۶۰-۷۰). در همین چارچوب، حقوق و تکالیف فرد در قبال جامعه، به مثابه حقوق و تکالیف او نسبت به سایر اعضای جامعه تفسیر می‌شود (همان، ۴۲-۴۳).

در سوی دیگر، دیدگاهی قرار دارد که برای جامعه نیز حقیقتی مستقل قائل است. در این نگرش، آحاد انسانی درون جامعه، تحت تأثیر نیروی جمعی و کل‌نگر از سوی جامعه قرار دارند (طباطبایی، پیشین، ۹۲/۴). سؤالاتی که از این مباحث برمی‌خیزد، عبارت‌اند از: آیا اصالت داشتن فرد یا جامعه به معنای برخورداری از شخصیت حقوقی برای هر یک است؟ آیا می‌توان به واسطه این شخصیت، حق و تکلیف را به آن‌ها نسبت داد؟ و نهایتاً، در پرتو اصالت فرد یا جامعه، سازوکار تأثیرگذاری متقابل این دو چگونه تحلیل‌پذیر است؟

۱. تأثیر فرد بر اجتماع

از منظر آیات الهی، افراد چه به صورت مستقل^۱ و چه در قالب جمع^۲، بر ساختار و وضعیت جامعه تأثیرگذارند (مطهری، ۱۳۸۹: ۸۰۴-۸۰۵). در این دیدگاه، جامعه مفهومی اعتباری است که بدون حضور و کنش فرد فرد انسان‌ها، فاقد منشأ واقعی شناخته می‌شود. به بیان دیگر، با فرض وجود روابط اجتماعی میان انسان‌ها، منشأ جامعه چیزی جز تک‌تک افراد نیست (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۵۶-۵۵). هرچند جامعه از دیدگاه فلسفی وجود حقیقی ندارد و صرفاً مفهومی اعتباری و انتزاعی تلقی می‌شود، اما منشأ این انتزاع، وجود عینی و خارجی دارد؛ به همین اعتبار، قوانین اجتماعی نیز می‌توانند واجد حیثیت عینی و حقیقی باشند (همان، ۱۲۷).

در بینش قرآنی، «فطرت» به منزله استعدادهای بالقوه‌ای است که در برخی افراد (هرچند در اقلیت جامعه باشند)، به گونه‌ای ظهور می‌یابد که بر اکثریت تأثیر نهاده، مسیر، ساختار و شرایط جامعه را دگرگون می‌سازد. به بیان دیگر، وضعیت موجود جامعه، حاصل اثرگذاری این اقلیت فطرت‌مند است (مصباح یزدی، ۱۳۶۷: ۲۲۲).

آیاتی مانند آیه ۱۰۴ سوره آل عمران: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» بر نوعی استقلال فردی در برابر جامعه دلالت دارد؛ به طوری که فرد مؤمن می‌تواند و باید در جهت‌گیری اجتماعی نقشی کنش‌گرانه ایفا کند (مطهری، همان، ۸۰۷).

۲. تأثیر جامعه بر فرد

قرآن کریم برای امت‌ها و جوامع، ویژگی‌هایی چون «عمر و اجل مشترک» قائل است؛ چنان‌که می‌فرماید: «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ» (اعراف: ۳۴).

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ».

(مائده: ۱۰۵)؛ «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (انعام: ۱۶۴)

۲. «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجَرُوا فِيهَا فَأُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا» (نساء: ۹۷).

همچنین از «سرنوشت مشترک» و «نامه عمل جمعی» امت‌ها سخن می‌گوید: «وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةٍ، كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (جاثیه: ۲۸). از نگاه قرآن، امت‌ها از «فهم و شعور» نیز برخوردارند: «كَذَلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (انعام: ۱۰۸). قرآن برای آنان اطاعت‌پذیری و عصیان نیز قائل است: «... مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ...» (مائدة: ۶۶)، و نیز: «كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ، وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ...» (غافر: ۵).

در صورتی که «جامعه» وجودی واقعی و حقیقی نداشته باشد، استعمال چنین تعبیری از سوی قرآن لغو خواهد بود (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۹۶/۴).

علامه مطهری نیز معتقد است که جامعه از حیث هستی‌شناختی، حقیقتی متمایز از افراد تشکیل‌دهنده‌اش دارد؛ به‌گونه‌ای که می‌توان آن را «مرکب حقیقی» دانست که حیات و تأثیر مستقل دارد (مطهری، ۱۳۸۴: ۲۶).

قرآن کریم در آیات بسیاری، به تأثیر ساختارهای اجتماعی و فرهنگی بر افراد تأکید می‌ورزد و از تقلید کورکورانه از فرهنگ اقوام و پیروی از امیال منحرف‌شده نکوهش می‌کند؛ مانند: اعراف: ۲۸؛ هود: ۱۹؛ جاثیه: ۱۸؛ بقره: ۱۷۰. در عین حال، انسان را موجودی توانمند برای مقاومت، هدایت‌پذیری و انتخاب در برابر فشارهای اجتماعی می‌داند (انعام: ۷).

بدین‌ترتیب، هرگاه قوای اجتماعی و خواص فرهنگی بر ویژگی‌های فردی تعارض یابند، معمولاً قوا و ساختارهای اجتماعی به دلیل شدت و گستره نفوذ، بر عناصر فردی چیره می‌گردند.

ج. پیشنهاد تحقیق

از جمله مهم‌ترین پژوهش‌های پیشین در زمینه پیامدهای ترک فریضه «امر به معروف و نهی از منکر»، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

اژدر شمشانی، «پیامدهای کوتاهی در فریضه امر به معروف و نهی از منکر»، فصلنامه بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۴۸، ۱۳۹۸ ش.

محمد مولوی، «پیامدسنجی ترک فریضه امر به معروف و نهی از منکر در جامعه با تأکید بر دیدگاه امام علی (علیه السلام)»، شماره ۱۳، ۱۳۹۵ ش.

منصوری طلب و دیگران، «پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه نهج البلاغه»، مجله معارف علوم اسلامی و انسانی، شماره ۸، بهار ۱۴۰۱ ش. مریم سعیدیان جزی، «آثار امر به معروف و نهی از منکر در حوزه‌های اجتماعی»، مجله پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۱۰۷، ۱۳۹۴ ش. اگرچه هدف این تحقیقات بررسی پیامدها و آسیب‌های ناشی از ترک این فریضة دینی بوده است، اما هیچ‌یک از آن‌ها به صورت مستقل به تحلیل نسبت فرد و اجتماع و نقش آن در تبیین پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک این آموزه الهی نپرداخته‌اند. از این رو، پژوهش حاضر در تلاش است تا این خلأ علمی را با رویکردی تحلیلی و ناظر بر ارتباط دوسویه فرد و جامعه، برطرف سازد.

د. پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک امر به معروف و نهی از منکر

پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک این آموزه وحیانی چنان حائز اهمیت است که مفسران تصریح کرده‌اند حتی کسانی که خود مرتکب منکر می‌شوند، نباید فریضة «امر به معروف و نهی از منکر» را ترک کنند (زمخشری، ۱۳۹۱: ۳۹۸/۱؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۱۵۲/۴). البته برخی از مفسران با استناد به ذیل آیه ۴۴ سوره بقره: «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» تأکید کرده‌اند که این افراد برای خروج از شمول نکوهش «أَفَلَا تَعْقِلُونَ»، شایسته است در کنار نهی دیگران، خود نیز عامل به معروف باشند (جوادی آملی، همان، ۲۸۳/۱۵-۲۸۴). زیرا بر پایه برخی از آیات نظیر آیه ۶۳ سوره مائده، ترک‌کننده نهی از منکر در حکم کسی است که خود مرتکب منکر شده است (قرطبی، پیشین، ۱۵۳/۶). بر همین اساس، در ادامه مهم‌ترین عواقب اجتماعی ترک این آموزه الهی، از منظر مفسران مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. انحطاط خانواده

کوچک‌ترین واحد اجتماعی، نهاد خانواده است. فطرت فردی انسان‌ها به واسطه نقش والدین، می‌تواند ارتقا یافته یا دچار انحطاط شود. اندیشمندان در تعریف اصطلاحی خانواده، دو برداشت بنیادین ارائه کرده‌اند: برخی آن را گروهی می‌دانند که به دلیل پیوند قربابت یا زوجیت، دارای

همبستگی حقوقی و اجتماعی شده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۸۱)؛ و برخی دیگر، خانواده را واحدی حقوقی-اجتماعی تعریف می‌کنند که متشکل از یک زن و یک مرد با رابطه مشروع زوجیت است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷: ۹۲).

تعبیر قرآن کریم از خانواده، «میثاق غلیظ» یا پیمانی محکم است: «وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُكُم إِلَىٰ بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا»^۱ (نساء: ۲۱).

در خصوص دامنه اثرگذاری خانواده بر اعضایش، آیه ۹ سوره نساء تصریح می‌کند: «وَلْيُخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا»^۲ این آیه نشان می‌دهد که صلاح و رفتار والدین نقشی سرنوشت‌ساز در آینده فرزندان دارد (طباطبایی، پیشین، ۱۳/۳۴۹).

در نگاه قرآنی، آثار اعمال اعضای خانواده گاه فراتر از دایره فردی است و می‌تواند نسل بعد و بستگان را نیز متأثر سازد. گاهی پیامدهای منفی اعمال فرد، دامن‌گیر خانواده او نیز می‌شود (طباطبایی، پیشین، ۲۰۲/۴). این برداشت، بر ماهیت اجتماعی شدن فرد و تأثیر نهاد خانواده در آن دلالت دارد.

از منظر جامعه‌شناسی نیز خانواده اصلی‌ترین کانون جامعه‌پذیری در سال‌های ابتدایی و حیاتی زندگی کودک است. ارزش‌هایی که فرد می‌پذیرد و نقش‌هایی که از او انتظار می‌رود، نخستین‌بار در محیط خانواده شکل می‌گیرند (کوبن، ۱۳۹۶: ۸۰).

مدلول آیاتی چون آیه ۶ سوره تحریم نیز بر مسئولیت دینی خانواده در نجات و هدایت اعضایش تأکید دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا...» این آیه بر نقش جامعه‌پذیری درون خانواده در قبال فرائضی همچون امر به معروف و نهی از منکر دلالت دارد. به عبارت دیگر، آنچه موجب نجات انسان و بستگانش از عذاب الهی می‌شود، دعوت خانواده به طاعت خدا، انجام فرائض، تشویق به معروف و بازداشتن از منکر است (طبرسی، ۱۴۰۶: ۴۷۷/۱۰). روشن است که بنابر مفهوم آیه، ترک این فریضه الهی، خود منکری است که کيفر الهی را در پی دارد.

۱. و چگونه آن مال را پس می‌گیرید، در حالی که هر يك از شما از دیگری کام گرفته‌اید و همسران‌تان از شما (هنگام ازدواج، برای پرداخت مهریه) پیمان محکم گرفته‌اند!

۲. آنها که اگر فرزندان ناتوانی از خود به یادگار بگذارند از آینده آنان می‌ترسند باید (از ستم در باره یتیمان مردم) بترسند، پس از (مخالفت) خدا بپرهیزند و (با یتیمان مردم) با نرمی و محبت سخن بگویند.

۲. گسترش فساد

از جمله پیامدهای مهم ترک آموزه وحیانی «امر به معروف و نهی از منکر»، گسترش فساد در جامعه است. قرآن کریم در آیاتی مانند آیه ۲۵۱ سوره بقره می‌فرماید: «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ» علامه طباطبایی معتقد است که مراد از «فساد زمین» در این آیه، فساد اجتماع انسانی است، نه فساد طبیعی (طباطبایی، پیشین، ۲۹۳/۲). از دیدگاه ایشان، واژه «الارض» هنگامی که با واژه «فساد» ترکیب می‌شود، ناظر به محدوده زیست اجتماعی انسان‌هاست (جوادی آملی، پیشین، ۳۷۸/۲۲).

براساس لطف الهی، به‌منظور جلوگیری از گسترش فساد در سراسر زمین، خداوند گروهی از مردم را مأمور می‌سازد تا با فتنه و فساد دیگران مقابله کنند (طباطبایی، پیشین، ۴۴۴/۲). اگر چنین تدبیری از جانب خدای سبحان نباشد و اهل باطل در برابر اهل حق مهار نشوند، زمین تحت سلطه مفسدان قرار خواهد گرفت و آنان با حذف اهل صلاح، به استبداد و تباهی کامل جامعه خواهند انجامید (رشیدرضا، ۱۴۱۴: ۴۹۱/۲).

از برجسته‌ترین مصادیق فساد ناشی از ترک این آموزه الهی، «سلب امنیت» است؛ پدیده‌ای که مستقیماً افراد و ساختارهای اجتماعی را تهدید می‌کند. آیه ۴۱ سوره روم به صراحت هشدار می‌دهد: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ، لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا، لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ»^۱ از نظر علامه طباطبایی، تعبیر «بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ» اشاره به اعمال اختیاری انسان دارد (همان، ۱۹۶/۸-۱۹۷). بنابراین، ترک امر به معروف و نهی از منکر، به‌مثابه یکی از مصادیق کسب بشری، زمینه‌ساز گسترش فساد و به‌دنبال آن، سلب امنیت است.

بر مبنای دیدگاهی که برای جامعه وجود حقیقی قائل است، مسئولیت اجتماعی دعوت به خیر و نهی از شر، متوجه افرادی است که در قالب جامعه تعریف می‌شوند. به عبارتی، «سلب امنیت» اجتماعی، عیناً پیامد بی‌تفاوتی مکلفان اجتماعی در قبال اجرای این آموزه است.

۱. فساد در خشکی و دریا به خاطر کارهایی که مردم انجام داده‌اند آشکار شده، خدا می‌خواهد نتیجه بعضی از اعمال آنها را به آنها بچشاند شاید (به سوی حق) بازگردند.

همان گونه که آیه شریفه روم می‌فرماید: «لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ»، هدف از بروز فساد، هشدار و بیدار ساختن انسان‌ها از طریق چشاندن بخشی از نتایج اعمالشان است. آیت‌الله مکارم شیرازی نیز در تفسیر این آیه بیان می‌دارد: «خداوند می‌خواهد عکس‌العمل کردار مردم را به آنان بچشاند تا شاید متنبه شوند و به سوی حق بازگردند. ظاهر شدن هر نوع فساد، بازتابی از اعمال مردم است و جنبه‌ای تربیتی دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۴: ۱۶/۴۵۰-۴۵۱).

از دیگر مصادیق فساد در نگاه قرآن کریم، آسیب رساندن به محیط زیست سالم انسان‌هاست. آیه ۲۰۵ سوره بقره می‌فرماید: «وَإِذَا تَوَلَّى سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ^ط وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ» علامه طباطبایی تصریح می‌کند که مراد از فساد در این آیه، فساد تشریعی است، نه فساد تکوینی؛ یعنی نوعی تباهی که در بستر زندگی اجتماعی بشر به دست خود انسان‌ها پدید می‌آید (طباطبایی، پیشین، ۹۷/۲).

مقصود از «حرث»، پرورش گیاهان و زمین‌های قابل کشت است که منبع تغذیه حیوانات نیز به‌شمار می‌روند و بقای انسان وابسته به هر دو -حرث و نسل- است (همان، ۹۶). نابودی این دو، به معنای نابودی بنیان‌های حیاتی و در نهایت، زوال انسانیت خواهد بود. بنابراین، از مصادیق بارز فساد در زمین، آسیب به «محیط زیست» و تخریب نظام زیستی انسان است.

در ادبیات حقوقی و اجتماعی معاصر، «حق بر محیط زیست سالم» نه تنها بازتاب ارزش‌های بنیادین انسانی مانند حق حیات، حق سلامت و زیستن با استاندارد مناسب است، بلکه در پیوندی تنگاتنگ با نیازهای نسل حاضر و نسل‌های آینده، مانند توسعه پایدار قرار دارد (مولایی، ۱۳۸۶: ۲۷۳). این حق، مجموعه‌ای از حقوق انسانی است که افراد برای رشد متوازن، زندگی سالم و زیستن در فضایی ایمن و طبیعی بدان نیازمندند (مشهدی، ۱۳۹۲: ۵۲-۵۵).

در اسناد بین‌المللی نیز، «حق بر محیط زیست سالم» به‌عنوان یک حق جمعی شناخته شده است. برای نمونه، ماده ۱۷ «اعلامیه بارسلونا» آن را از حقوق جمعی مردم دانسته و تأکید می‌کند که بهره‌مندی از محیط زیستی سالم و از لحاظ اکولوژیکی متعادل، از جمله حقوق ملت‌ها و جوامع انسانی است (قاری سیدفاطمی و مشهدی، ۱۳۹۰: ۲۲۱-۲۵۲). به تعبیر دیگر، در منظومه حقوق بین‌الملل معاصر، این حق نه تنها حق فردی، بلکه حقی جمعی متعلق به ملت‌ها و نسل‌های آینده است.

بر اساس آیات یادشده و مفهوم فساد در ارتباط با تخریب محیط زیست، از نگاه قرآن، نه تنها افراد بلکه جامعه انسانی نیز با وصف اجتماعی خود، مخاطب و مکلف نسبت به این مسأله‌اند. در نتیجه، ترک فریضة الهی «نهی از منکر» به‌ویژه در قبال آسیب رساندن به محیط زیست، نه فقط موجب گسترش فساد اجتماعی بلکه منشأ تباهی جهانی خواهد بود.

در همین راستا، علامه طباطبایی ذیل آیه «وَلَوْ لَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ» چنین می‌نویسد: «سعادت نوع بشر به حد کمال نمی‌رسد مگر با اجتماع و تعاون؛ و معلوم است که اجتماع و تعاون تحقق نمی‌یابد مگر آنگاه که وحدت در ساختار اجتماعی پدید آید و اعضا و اجزای جامعه با یکدیگر متحد شوند، چنان‌که تمامی افراد اجتماع چون پیکری واحد در هماهنگی کامل با یک روح و یک تن، فعل و انفعال داشته باشند» (طباطبایی، پیشین، ۲۹۳). این بیان، تأییدی روشن بر جامعه‌محوری آموزه الهی امر به معروف و نهی از منکر و آثار اجتماعی ترک آن به‌شمار می‌آید.

۳. بلاها و مصائب اجتماعی

برخی از رفتارها و اعمال انسانی، دارای پیامدهایی‌اند که جامعه را به‌طور مستقیم تحت تأثیر قرار می‌دهند. این‌گونه اعمال در قرآن کریم با تعبیر «فتنه» معرفی شده‌اند. برای نمونه، در آیه ۲۵ سوره انفال آمده است: «وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً^۱ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» خطاب این آیه، اجتماعی و عام است و تمامی مؤمنان را دربرمی‌گیرد (طباطبایی، پیشین، ۵۱/۹).

در این آیه، واژه «فتنه»^۱ به معنای بلاها و مصائب اجتماعی آمده است که تمامی افراد جامعه را، اعم از نیکوکار و بدکار، در بر می‌گیرد. ویژگی رخدادهای اجتماعی آن است که اگر جامعه در ایفای وظیفه رسالت جمعی خود کوتاهی کند -در اثر قانون‌گریزی، هرج و مرج، ناامنی و فساد- همه در آتش آن گرفتار می‌شوند. این آیه، خطاری الهی به جوامع اسلامی است که نه تنها افراد باید مسئولیت‌های فردی خود را ایفا کنند، بلکه وظیفه دارند دیگران را نیز به انجام وظیفه‌شان وادار نمایند.

۱. البته در تمامی آیات مفهوم «فتنه» یکسان نیست. برای مطالعه بیشتر در این مورد نک. لیلا قاسمی، باب الله محمدی، نگرشی بر معانی فتنه در قرآن با استناد بر تفاسیر فصلنامه مطالعات علوم قرآنی، دوره ۳، شماره ۹، ۱۳۹۱ ش.

بدین ترتیب، صالحان جامعه مسئول اند که در برابر گناهکاران و مفسدان سکوت نکنند. در غیر این صورت، در پیشگاه الهی در سرنوشت آنان شریک شمرده خواهند شد. این حکم نه فقط در عرصه کیفرهای اخروی، بلکه در مجازات‌های دنیوی و آثار اجتماعی عملکرد جمعی نیز صادق است. در پایان آیه، خداوند با لحنی هشدارآمیز می‌فرماید: «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (و بدانید که خداوند سخت‌گیر است). در حقیقت، فریضه الهی «امر به معروف و نهی از منکر» ابزاری مؤثر برای جلوگیری از شعله‌ور شدن فتنه‌هایی چون فساد، ناامنی و تباهی جمعی است (طباطبایی، همان، ۵۱/۹). نادیده گرفتن فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» در مواجهه با ظلم عمومی، دامنه آثار سوء ستم را فراتر از ستمکاران گسترش می‌دهد و تارکان این فریضه را نیز در بر می‌گیرد (همان). زیرا اسلام، نظامی با ضمانت اجتماعی مثبت است که اجازه نمی‌دهد افراد - کسانی که خود مرتکب ظلم و فساد نمی‌شوند- در برابر بزهکاری و تباهی اجتماعی سکوت اختیار کنند و تنها نظاره‌گر باشند (سید قطب، ۱۴۲۵: ۱۴۹۶/۳).

بر اساس همین آیه، یکی از پیامدهای ترک امر به معروف و نهی از منکر، نزول عذابی است که نه فقط گناهکاران، بلکه تارکان این آموزه الهی را نیز شامل می‌شود.

به عبارت دیگر، نباید لطف و رحمت خداوند، انسان‌ها را دچار غفلت کند تا شدت مجازات‌های الهی را از یاد ببرند و در دام گناه و فتنه گرفتار آیند- همان‌گونه که چنین سرنوشتی بر برخی جوامع اسلامی گذشته به سبب فراموشی این سنن الهی واقع شد (مکارم شیرازی، پیشین، ۱۳۱/۷-۱۳۲). البته همه مظاهر ظلم چنین پیامدی ندارند؛ از این که خداوند در آیه، تمامی امت را از آن هشدار می‌دهد، برمی‌آید که مقصود، ظلمی است با اثرگذاری عمومی؛ یعنی ظلمی که موجب برهم زدن ساختار حکومت حقّه اسلامی، غصب زمام امور به ناحق، یا پایمال کردن احکام قطعی کتاب و سنت باشد (طباطبایی، پیشین).

روایتی از رسول خدا ﷺ^۱ نیز در تفسیر این آیه نقل شده است که ترک این فریضه را موجب عذاب الهی می‌داند (رشیدرضا، پیشین، ۶۳۸/۹). بنابر این روایت، زمانی که مردم در برابر منکری آشکار، با وجود توانایی بر مقابله، سکوت کنند و نهی از منکر را ترک گویند، کیفر الهی فرود خواهد آمد.

۱. «ان الله عزوجل لا يعذب العامة بعمل الخاصة حتى يروا المنكر بين ظهرانيهم وهم قادرون على ان ينكروه فاذا فعلوا ذلك عذب الله العامة و الخاصة».

برای تقویت این معنا، می‌توان به آیات دیگری مانند آیه ۳۰ سوره شوری نیز استناد کرد: «وَمَا أَصَابَكُمْ مِّنْ مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ» طباطبایی در تفسیر این آیه بیان می‌دارد که آیه خطاب اجتماعی دارد (پیشین، ۵۹/۱۸) و نشان می‌دهد که آثار برخی اعمال، تنها متوجه فاعل نیست، بلکه پیامدهای آن می‌تواند دایره گسترده‌تری یافته و بستگان یا حتی تمام جامعه را دربر گیرد.

این برداشت با پذیرش «وجود حقیقی برای جامعه» قابل فهم‌تر می‌شود؛ زیرا مصیبت در این آیه ناظر به بلاهای عمومی همچون قحطی، گرانی، بیماری‌های همه‌گیر، زلزله و نظایر آن است - اموری که بر اثر گناهای رخ می‌دهد که افراد جامعه مرتکب می‌شوند (سید قطب، پیشین، ۳۱۵۹/۵؛ طباطبایی، پیشین، ۵۹/۱۸-۶۰) و در نهایت، دامنگیر کل جامعه خواهد شد. این نوع آثار، نه عذاب اخروی بلکه پیامدهای دنیوی اعمال مردم است (طباطبایی، همان، ۶۰).

۴. تغییر و سلب نعمت‌ها

یکی دیگر از آثار ترک آموزه قرآنی «امر به معروف و نهی از منکر»، تغییر یا سلب نعمت‌های الهی است. امت‌هایی که در برابر منکرات بی تفاوت بودند و از گناه فاصله نگرفتند، در نهایت گرفتار عواقب اعمال خود شدند.

برای نمونه، آیه ۵۴ سوره انفال می‌فرماید: «كَذَّابٌ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، كَذَّبُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمِينَ»^۱ مفسران در تفسیر فراز «بِآيَاتِ رَبِّهِمْ» آن را نشانه کفران نعمت‌های الهی دانسته‌اند و ذکر غرق شدن آل فرعون را شاهی بر کیفر الهی در برابر گناه می‌دانند. تعبیر «وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمِينَ» بیانگر آن است که همه کسانی که از اطرافیان فرعون بودند و نیز مشرکان قریش که در جنگ بدر کشته شدند، به سبب کفر و گناه به خود ستم کردند (طبرسی، ۱۴۱۲: ۲/۴۹۰-۴۹۲).

۱. (شیوه آنان) همچون شیوه فرعونیان و کسانی است که پیش از آنان بودند؛ آیات پروردگارشان را دروغ انگاشتند؛ پس آنان را بخاطر پیامدهای (گناهان) شان، هلاک کردیم؛ و فرعونیان را غرق نمودیم؛ و همگی ستمکار بودند.

در همین راستا، مغنیه می‌نویسد: مشرکان قریش به سبب تکذیب پیامبر اسلام ﷺ، همچون اقوام پیشین که پیامبران خود را انکار کردند، به عذاب الهی گرفتار شدند (مغنیه، ۱۴۲۴: ۳/۷۶۳).

آیه ۶ سوره انعام نیز بیان روشنی از سلب نعمت‌های الهی به سبب گناه و طغیان است: «أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِّنْ قَرْنٍ مَّكَّانَهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمْكِنْ لَّكُمُ، وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِّدْرَارًا، وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ، فَآهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ، وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ»^۱.

مفسران این آیه را هشدار می‌دانند برای کسانی که در ناز و نعمت‌اند، تا با مطالعه سرگذشت پیشینیان از خواب غفلت بیدار شوند و عبرت بگیرند. آیت‌الله مکارم شیرازی تأکید دارد که این آیه تبیینی از سرنوشت اقوامی است که با وجود امکانات مادی فراوان، بر اثر غرور و غفلت و احساس بی‌نیازی، به هلاکت رسیدند (مکارم شیرازی، پیشین، ۱۵۴/۵-۱۵۵).

وی در ادامه، علت این طغیان را فزونی امکانات مادی و زوال معنویت در افراد کم‌ظرفیت می‌داند؛ کسانی که خود را از پروردگار بی‌نیاز پنداشته‌اند، بی‌آن‌که توجه داشته باشند لحظه‌ای قطع فیض الهی، برابر با سقوطی نابودگر است. چنان‌که در آیات ۶ و ۷ سوره علق آمده است: «إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ، إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ، إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ، إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ».

البته این هشدار منحصر به بت‌پرستان نیست، بلکه همه انسان‌هایی را شامل می‌شود که به واسطه برخورداری از امکانات، از باده غرور سرمست شده‌اند و سرگذشت دردناک اقوام پیشین را از یاد برده‌اند. این سرنوشت‌ها، که بر اثر کفر، بیداد و ترک فریضه‌های الهی رقم خورده‌اند، باید برای همگان عبرتی روشن و ماندگار باشند (مکارم شیرازی، همان، ۱۵۷).

تغییر نعمت‌ها به نعمت، بر پایه تحلیل آیات قرآن، یکی از سنت‌های الهی حاکم بر جوامع بشری است؛ سنتی که در کنار سایر سنت‌های الهی، با تدبیر حکیمانه خداوند به کار می‌رود. بدین معنا که هرگاه در مسیر تکامل انسان، مانعی پدید آید، خداوند سبحان برای رفع آن، سنت تبدیل و دگرگونی را به جریان می‌اندازد (طباطبایی، پیشین، ۱۹۲/۲).

۱. آیا اطلاع نیافته‌اند که پیش از آنان چه بسیار، گروه‌هایی را هلاک کردیم؟! که در زمین به آنان امکاناتی دادیم، که برای شما آنچنان امکاناتی فراهم نکردیم و [باران‌های] پی در پی آسمان را بر آنان فرستادیم؛ و نه‌رهای قرار دادیم، که از زیر (شهرهای) آنان روان باشد و آنان را بخاطر پیامدهای (گناهان)شان هلاک ساختیم؛ و گروه‌های دیگری بعد از آنان پدید آوردیم.

براساس داستان «اصحاب سبت»، چنانچه جامعه در برابر گناه و معصیت الهی بی تفاوت باشد، سنت تبدیل تحقق می‌یابد و نعمت‌های الهی از آنان سلب می‌شود. خدای متعال در آیه ۷۶ سوره توبه، «امر به معروف و نهی از منکر» را زمینه‌ساز جلب رحمت خود معرفی می‌فرماید.

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های تغییر نعمت به نعمت، به سبب ترک این فریضه، در حق تعیین سرنوشت فرد و ملت قابل مشاهده است؛ حقی که قرآن کریم آن را در آیات متعددی به روشنی بیان می‌کند. از جمله: «لَهُ مَعْقَبَاتٌ مِّن بَيْن يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُعَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُعَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ...» (رعد: ۱۱).

«ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُعَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُعَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ...» (انفال: ۵۳).

بر اساس این آیات، نعمت‌هایی که خداوند به فرد یا جامعه‌ای عطا کرده، از آن‌ها سلب نخواهد شد مگر آن که خود با عملکرد ناصواب و اخلاقی ویرانگر، شایستگی بقا را از دست بدهند و از این رو، سرنوشت خود را به شومی بدل کنند. پیدایش یا زوال تمدن‌ها، صعود یا سقوط جوامع، همه در گرو رفتارها و انتخاب‌های درونی و بیرونی آن ملت است. انسان، چه فرد و چه جمع در ساختن آینده‌اش آزاد و مسئول است (جعفری، ۱۳۸۶: ۵۱۲/۵-۵۱۳).

این آموزه قرآنی، در نظریه شهید صدر، محور بنیادین در تبیین حرکت تاریخ است. به نظر ایشان، مطابق مفاد آیه شریفه «إِنَّ اللَّهَ لَا يُعَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ...»، دگرگونی در اوضاع، شئون و ساختار اجتماعی یک قوم، تنها زمانی رخ می‌دهد که تغییری در ذات و درون‌مایه جمعی آنان حاصل شود. شهید صدر تأکید می‌کند: «بنابر این، دگرگونی حقیقی، دگرگونی در نفس قوم است. دگرگونی‌ای که موجب تحول تاریخی، اجتماعی و تمدنی می‌گردد. منظور از تغییر نفس قوم، تغییر ذات جمعی آنان به مثابه یک امت و نه تغییر چند فرد منفرد است. تنها با تحول درون‌مایه جمعی یک قوم-همچون شجره مبارکه‌ای که پیوسته ثمر می‌دهد-می‌توان انتظار دگرگونی در وضعیت کلی آن جامعه داشت. از این رو، ساختارهای فوقانی تاریخ، همچون اقتصاد، فرهنگ و سیاست، بر پایه دگرگونی در باطن امت بنا نهاده شده‌اند» (صدر، ۱۳۳۹: ۱۳۵).

نتیجه گیری

در این نوشتار اثبات شد که مخاطب اوامر به معروف و نواهی از منکر در آیات الهی، نه تنها افراد، بلکه «خود جامعه» نیز می باشد. بر همین اساس، پیامدهای ترک این آموزه وحیانی، علاوه بر دامن گیر شدن افراد، کل ساختار اجتماعی را نیز در بر می گیرد.

براساس یافته های این تحقیق، مهم ترین پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» عبارت اند از: انحطاط نهاد خانواده، گسترش فساد، وقوع بلاها و مصائب اجتماعی، و نیز تغییر یا سلب نعمت های الهی. تحلیل این پیامدها بر مبنای پذیرش «وجود حقیقی برای جامعه» قابل تبیین و فهم است.

از منظر قرآن کریم، آثار سوء ترک این آموزه الهی تنها متوجه فاعل یا تارک آن نیست؛ بلکه دامنه تأثیر آن فراتر رفته و بستگان، نسل های بعد، و کل جامعه را نیز در معرض آسیب قرار می دهد. بدین سان، ترک این فریضه نه یک کاستی فردی، بلکه انحرافی جمعی با پیامدهای فراگیر و گاه غیرقابل جبران است.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، مقدمه ابن خلدون، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶ش.
- ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الإعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق.
- ارجینی، حسین، «امر به معروف و نهی از منکر؛ رهیافتی نظری برای مبارزه با رژیم طاغوت از دیدگاه امام خمینی»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۳۹، ۱۳۹۳ش.
- بستانی، فؤاد ابرام، فرهنگ ابجدی (عربی-فارسی)، ترجمه: رضا مهیار، [بی جا]: اسلامی، ۱۳۷۶ش.
- بیرو، آلن، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، تهران: نشر کیهان، ۱۳۸۰ش.
- جصاص، احمد بن علی، احکام القرآن، تحقیق: محمد صادق قمحوی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوقی، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۷ش.
- جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، جلد ۵، قم: هجرت، چاپ اول، ۱۳۸۶ش.
- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، تحقیق: حسین شفیعی و محمد فراهانی، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۹۰ش.
- جوهری فارابی، ابونصر اسماعیل بن حماد، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة، ترجمه و تحقیق: عطار احمد عبدالغفور، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
- حلی (محقق حلی)، نجم الدین جعفر بن حسن، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم: انتشارات اسماعیلیه، ۱۴۰۸ق.
- دورکیم، امیل، قواعد روش شناسی جامعه شناسی، ترجمه: محمدعلی کاردان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ش.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسن بن محمد بن فضل، معجم مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دار الکاتب العربی، ۱۳۹۲ق.
- رحیملو، عباس؛ طیب حسینی، سید محمود، «گستره مکلفان امر به معروف در آیه ۱۰۴ سوره آل عمران (تحلیل ساختار متن)»، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، شماره ۱۷، بهار ۱۴۰۰.

رشید رضا، محمد، تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار)، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۴ق.
زجاج، ابراهیم، اعراب القرآن (منسوب به زجاج)، قم: دارالتفسیر، ۱۳۷۴ش.
زمخشری، محمود بن عمر بن محمد، تفسیر کشاف، ترجمه: مسعود انصاری، تهران: نشر ققنوس، ۱۳۹۱ش.

سعیدیان جزی، مریم، «آثار امر به معروف و نهی از منکر در حوزه‌های اجتماعی»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۱۰۷، ۱۳۹۴ش.

شاه‌فضل قمصری، علیرضا، «نقش حکومت در اجرای فریضه امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه مفسرین متقدم و متأخر»، فصلنامه مطالعات تفسیری، شماره ۵۶، زمستان ۱۴۰۲.

شرتونی، محمد بن مکرم سعید، أقرب الموارد فی فصح العربیه و الشوارد، قم: [بی‌نا]، ۱۴۰۳ق.
شمخانی، اژدر، «پیامدهای کوتاهی در فریضه امر به معروف و نهی از منکر»، بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۴۸، ۱۳۹۸ش.

صدر، سید محمدباقر، سنت‌های تاریخ و فلسفه اجتماعی در مکتب قرآن، ترجمه و نگارش: حسین منوچهری، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجا، ۱۳۳۹ش.

صدیق سروسستانی، رحمت‌الله؛ رجبی، محمود و دیگران، درآمدی بر جامعه‌شناسی اسلامی، تهران: سمت، چاپ سوم، ۱۳۸۵ش.

طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۶ق.

طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر جوامع الجامع، تصحیح: ابوالقاسم گرگی، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲ق.

طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر طبری)، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق.
طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تحقیق: سید احمد حسینی، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۵ش.

طوسی (شیخ)، محمد بن حسن، الاقتصاد الهادی إلى طریق الرشاد، تهران: کتابخانه جامع چهل‌ستون، ۱۳۷۵ش.

عاملی جبعی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن علی بن احمد، شرح لمعه، ترجمه: علی شیروانی و محمدمسعود عباسی، قم: دارالعلم، ۱۳۹۸ش.

- عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
- عضدانلو، حمید، آشنایی با مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی، تهران: نشر نی، ۱۳۸۶ش.
- فخررازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تحقیق: محسن آل عصفور، قم: مؤسسه دارالهجره، ۱۴۰۹ق.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقیق: علی شیری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق / ۱۹۹۴م.
- فیض کاشانی، تفسیر صافی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۲ق.
- فیومی، احمد بن محمد؛ غزالی، محمد بن محمد؛ رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد، مصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر الرافعی، قم: مؤسسه دارالهجره، ۱۴۱۴ق.
- قاری سید فاطمی، سید محمد؛ مشهدی، علی، «ماهیت حق بر محیط زیست»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، ویژه‌نامه شماره ۶، صص ۲۲۱-۲۵۲، ۱۳۹۰ش.
- قاسمی، لیلا؛ محمدی، باب‌الله، «نگرشی بر معانی فتنه در قرآن با استناد به تفاسیر»، فصلنامه مطالعات علوم قرآنی، دوره ۳، شماره ۹، ۱۳۹۱ش.
- قرشی، سید علی اکبر، قاموس القرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش.
- قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴ش.
- قطب، سید، تفسیر فی ظلال القرآن، بیروت: دارالشروق، ۱۴۲۵ق.
- کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی: خانواده، جلد ۱، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۲ش.
- کوبن، بروس، درآمدی بر جامعه‌شناسی، ترجمه: محسن ثلاثی، [بی‌جا]: نشر توتیا، ۱۳۹۶ش.
- محمدی، ابوالحسن، قواعد فقه، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۵ش.
- مراغی، احمد بن مصطفی، تفسیر المراغی، بیروت: دارالفکر، [بی‌تا].
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۶ق.
- مشهدی، علی، حق بر محیط زیست سالم، تهران: انتشارات میزان، چاپ اول، ۱۳۹۲ش.
- مصباح یزدی، محمدتقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، قم: مؤسسه پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۸ش.
- مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن (تفسیر سوره نور)، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۴ش.
- مطهری، مرتضی، فلسفه تاریخ، تهران: صدرا، ۱۳۶۹ش.

مطهری، مرتضی، امر به معروف در آثار استاد شهید آیت الله مطهری، گردآورنده: حسین جوادی نیا، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۸۹ ش.

مطهری، مرتضی، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (جامعه و تاریخ)، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۵ ش. مغنیه، محمدجواد، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۴ ق.

مقدس اردبیلی، احمد، زبده‌البیان فی أحكام القرآن، تهران: مکتبه المرتضویه، [بی تا].

مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۴ ش.

منصوری طلب، عمران؛ علیدادی، زهرا؛ شطیحاوی، مریم؛ کریمی نیا، محمدمهدی، «پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه نهج‌البلاغه»، معارف علوم اسلامی و انسانی، شماره ۸، بهار ۱۴۰۱ ش.

مولایی، یوسف، «نسل سوم حقوق بشر و حق بر محیط زیست سالم»، فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۴، ۱۳۸۶ ش.

مولوی، محمد، «پیامدسنجی ترک فریضه امر به معروف و نهی از منکر در جامعه با تأکید بر دیدگاه امام علی (ع)»، شماره ۱۳، ۱۳۹۵ ش.

References

- ‘Āmilī Juba’ī (al-Shahīd al-Thānī), Zayn al-Dīn ibn ‘Alī ibn Aḥmad, Sharḥ al-Lum‘ah (Commentary on al-Lum‘ah), trans. ‘Alī Shīrwānī and Muḥammad-Mas‘ūd ‘Abbāsī, Qom: Dār al-‘Ilm, 1398 SH (2019).
43. Qutb, Sayyid, Tafsīr fī Zilāl al-Qur‘ān (Exegesis in the Shade of the Qur‘an), Beirut: Dār al-Shurūq, 1425 AH (2004 CE).
- Aḍḍādnū, Ḥamīd, Āshnā’ī bā Mafāhīm-i Asāsī-yi Jāmi‘ah-shināsī (Introduction to Fundamental Concepts of Sociology), Tehran: Nashr-i Nī, 1386 SH (2007).
- Arjīnī, Husayn, “Amr bi-l-Ma‘rūf wa Nahy ‘an al-Munkar: A Theoretical Approach to Struggle against the Tāghūt Regime from the Perspective of Imam Khomeini,” Islamic Revolution Studies Quarterly, no. 39, 1393 SH (2014 CE).
- Arūsī Huwayzī, ‘Abd-‘Alī ibn Jum‘ah, Tafsīr Nūr al-Thaqalayn (The Exegesis of the Light of the Two Weighty Things), Qom: Ismā‘īliyyān, 1415 AH (1994).
- Biro, Alain, Farhang-i ‘Ulūm-i Ijtimā’ī (Dictionary of Social Sciences), trans. Bāqir Sārūkhānī, Tehran: Nashr Keyhān, 1380 SH (2001 CE).
- Bustānī, Fu‘ād Ibrāhīm, Farhang-i Abjadī (Arabic–Persian Dictionary), trans. Reżā Mahyār, [n.p.]: Islāmī, 1376 SH (1997 CE).
- Cohan, Bruce, Daramadī bar Jāmi‘a-shināsī (An Introduction to Sociology), trans. Mohsen Thalāthī, [n.p.]: Nashr Tūtiyā, 1396 SH (2017 CE).
- Durkheim, Émile, Qawā’id-i Ravesh-shināsī-yi Jāme‘a-shināsī (The Rules of Sociological Method), trans. Muḥammad ‘Alī Kārdān, Tehran: Tehran University Press, 1383 SH (2004 CE).
- Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn ‘Umar, al-Tafsīr al-Kabīr (Mafātīḥ al-Ghayb) (The Great Commentary [The Keys to the Unseen]), Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 1420 AH (1999).
- Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad, al-‘Ayn (al-‘Ayn Dictionary), ed. Muḥsin Āl-‘Aṣḥūr, Qom: Mu’assasah Dār al-Hijrah, 1409 AH (1989).
- Fayrūzābādī, Muḥammad ibn Ya‘qūb, Tāj al-‘Arūs min Jawāhir al-Qāmūs (The Bride’s Crown from the Jewels of the Qamus), ed. ‘Alī Shīrī, Beirut: Dār al-Fikr, 1414 AH (1994).
- Fayūmī, Aḥmad ibn Muḥammad; Ghazālī, Muḥammad ibn Muḥammad; Rāfī’ī Qazwīnī, ‘Abd al-Karīm ibn Muḥammad, Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr al-Rāfī’ī (The Illuminating Lamp on the Rare Terms of al-Rāfī’ī’s Major Commentary), Qom: Mu’assasah Dār al-Hijrah, 1414 AH (1993).
- Fayḏ Kāshānī, Tafsīr Ṣāfi (The Clear Exegesis), Beirut: Mu’assasat al-A‘lamī lil-Maṭbū‘āt, 1402 AH (1982).

- Hillī (Muḥaqqiq Hillī), *Najm al-Dīn Ja'far bin Ḥasan, Sharā'ī 'al-Islām fī Masā'il al-Ḥalāl wa-l-Ḥarām* (The Laws of Islam on Permissible and Forbidden Matters), Qom: Ismā'īliyya Press, 1408 AH (1988 CE).
- Ibn Fāris, Aḥmad, *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah* (Dictionary of Linguistic Standards), Qom: Maktab al-I'lām al-Islāmī, 1404 AH (1984 CE).
- Ibn Khaldūn, 'Abd al-Raḥmān bin Muḥammad, *Muqaddimah Ibn Khaldūn* (The Muqaddimah of Ibn Khaldun), Tehran: Entesharat 'Ilmi va Farhangi, 1366 SH (1987 CE).
- Ibn Manẓūr, Muḥammad bin Mukarram, *Lisān al-'Arab* (The Tongue of the Arabs), Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1416 AH (1995 CE).
- Ja'farī Langarūdī, Muḥammad Ja'far, *Mabsūṭ dar Terminology-yi Huqūqī* (Comprehensive Legal Terminology), Tehran: Ganj Dānesh, 1387 SH (2008 CE).
- Ja'farī, Ya'qūb, *Tafsīr Kowthar* (Kowthar Commentary), vol. 5, Qom: Hijrat, 1st ed., 1386 SH (2007 CE).
- Jaṣṣāṣ, Aḥmad bin 'Alī, *Aḥkām al-Qur'ān* (The Rulings of the Qur'an), ed. Muḥammad Sādiq Qamḥāwī, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1405 AH (1985 CE).
- Jawādī Āmulī, 'Abdullāh, *Tafsīr Tasnīm* (Tasnīm Qur'an Commentary), eds. Ḥusayn Shafī'ī and Muḥammad Farāḥānī, Qom: Isrā' Publications, 1390 SH (2011 CE).
- Jawharī Fārābī, Abū Naṣr Ismā'īl bin Ḥammād, *al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-'Arabīyah* (The Crown of Language and the Accuracy of Arabic), trans. and ed. 'Aṭṭār Aḥmad 'Abd al-Ghafūr, Beirut: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn, 1407 AH (1987 CE).
- Kātūzīyān, Nāṣir, *Huqūq-i Madanī: Khānavādah*, Jild 1 (Civil Law: Family, Vol. 1), Tehran: Nashr Mīzān, 1382 SH (2003 CE).
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, et al., *Tafsīr-i Namūna* (The Exemplary Exegesis), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 1354 SH (1975 CE).
- Manṣūrī-Ṭalab, 'Imrān; 'Alīdādī, Zahra; Shaṭīḥāwī, Maryam; Karīmī-Niyā, Muḥammad Mahdī, "Payāmadhā-yi Ijtīmā'ī-yi Tark-i Amr bi-l-Ma'rūf wa Nahy 'an al-Munkar az Dīdgāh Nahj al-Balāghah" ("The Social Consequences of Neglecting Enjoining Good and Forbidding Evil from the Perspective of Nahj al-Balāghah"), *Ma'ārif-i 'Ulūm-i Islāmī wa Insānī* (Islamic and Human Sciences Studies), no. 8, Spring 1401 SH (2022 CE).
- Marāghī, Aḥmad ibn Muṣṭafā, *Tafsīr al-Marāghī* (The Exegesis of al-Marāghī), Beirut: Dār al-Fikr, [n.d.].
- Mashhadī, 'Alī, *Ḥaqq bar Muḥīṭ-i Zīst-i Sālīm* (The Right to a Healthy Environment), Tehran: Intishārāt-i Mīzān, 1st ed., 1392 SH (2013 CE).

- Miṣbāh Yazdī, Muḥammad Taqī, Jāmi‘ah va Tārīkh az Didgāh-i Qur‘ān (Society and History from the Perspective of the Qur‘an), Qom: Mu‘assasah-yi Pizhūhishī-yi Imām Khomeinī, 1388 SH (2009 CE).
- Moḥammadī, Abū al-Ḥasan, Qawā‘id Fiqh (Principles of Jurisprudence), Tehran: Nashr Mizān, 1385 SH (2006 CE).
- Mughniyya, Muḥammad Jawād, al-Tafsīr al-Kāshif (The Revealing Exegesis), Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī, 1424 AH (2003 CE).
- Mūlā‘ī, Yūsuf, “Nasi-i Sawm-i Huqūq-i Bashar wa Haqq bar Muḥīt-i Zist-i Sālīm” (“The Third Generation of Human Rights and the Right to a Healthy Environment”), Quarterly Journal of the Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, no. 4, 1386 SH (2007 CE).
- Mūlavī, Muḥammad, “Payāmad-Sanjī-yi Tark-i Farīdah-yi Amr bi-l-Ma‘rūf wa Nahy ‘an al-Munkar dar Jāmi‘ah bā Ta’kīd bar Didgāh-i Imām ‘Alī (‘a)” (“Assessing the Consequences of Neglecting the Obligation of Enjoining Good and Forbidding Evil in Society with Emphasis on the Perspective of Imām ‘Alī, peace be upon him”), no. 13, 1395 SH (2016 CE).
- Muqaddas Ardabīlī, Aḥmad, Zubdat al-Bayān fī Ahkām al-Qur‘ān (The Essence of Clarification on the Rulings of the Qur‘an), Tehran: Maktabat al-Murtaḍawiyya, [n.d.].
- Murtaḍā Zubaydī, Muḥammad ibn Muḥammad, Tāj al-‘Arūs (The Bride’s Crown [Lexicon]), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1386 AH (1966 CE).
- Muṭahharī, Murtaḍā, Amr bi-l-Ma‘rūf dar Āthār-i Ustād Shahīd Āyatullāh Muṭahharī (Commanding Right in the Works of Martyr Ayatollah Muṭahharī), comp. Ḥusayn Jawādīniyā, Qom: Intishārāt-i Ṣadrā, 1389 SH (2010 CE).
- Muṭahharī, Murtaḍā, Āshnā‘ī bā Qur‘ān (Tafsīr Sūrah Nūr) (An Introduction to the Qur‘an: Exegesis of Sūrah al-Nūr), Tehran: Intishārāt-i Ṣadrā, 1384 SH (2005 CE).
- Muṭahharī, Murtaḍā, Falsafah-yi Tārīkh (Philosophy of History), Tehran: Ṣadrā, 1369 SH (1990 CE).
- Muṭahharī, Murtaḍā, Muqaddimah‘ī bar Jihān-bīnī-yi Islāmī (Jāmi‘ah va Tārīkh) (An Introduction to the Islamic Worldview: Society and History), Qom: Intishārāt-i Ṣadrā, 1375 SH (1996 CE).
- Qarashī, Sayyid ‘Alī-Akbar, Qāmūs al-Qur‘ān (Dictionary of the Qur‘an), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1371 SH (1992 CE).
- Qari Fātimī, Sayyid Muḥammad; Mashhadī, ‘Alī, “Māhiyyat-i Haqq bar Muḥīt-i Zist (The Nature of the Right to Environment),” Faṣlnāmah-yi Taḥqīqāt-i Huqūqī (Quarterly of Legal Studies), Special Issue no. 6, pp. 221–252, 1390 SH (2011 CE).

- Qāsimī, Laylā; Muḥammadī, Bāb-Allāh, “Nigirishī bar Ma‘ānī-yi Fitnah dar Qur‘ān bā Isti‘nād bih Tafāsīr (A Study on the Meanings of Fitnah in the Qur‘an with Reference to Tafsīr Works),” Faṣḥnāmah-yi Muṭāla‘āt-i ‘Ulūm-i Qur‘ānī (Quarterly of Qur‘anic Studies), vol. 3, no. 9, 1391 SH (2012 CE).
- Quran – e – Karim (The Holy Qur‘an).
- Qurtubī, Muḥammad ibn Aḥmad, al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur‘ān (The Compendium on the Rulings of the Qur‘an), Tehran: Nāṣir Khusraw, 1364 SH (1985 CE).
- Rāghib Iṣfahānī, Abū al-Qāsim Hasan bin Muḥammad bin Faḍl, Mu‘jam Mufradāt Alfāz al-Qur‘ān (Dictionary of Qur‘anic Terms), Beirut: Dār al-Kātib al-‘Arabī, 1392 AH (1972 CE).
- Raḥīm-Lū, ‘Abbās; Ṭayyib-Husaynī, Sayyid Maḥmūd, “The Scope of Those Obligated in Amr bi-l-Ma‘rūf in Qur‘an 3:104 (A Structural Textual Analysis),” Qur‘anic and Islamic Culture Studies, no. 17, Spring 1400 SH (2021 CE).
- Rashīd Riḍā, Muḥammad, Tafsīr al-Qur‘ān al-Ḥakīm (Tafsīr al-Manār), Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1414 AH (1994 CE).
- Sa‘īdiyān-Jazī, Maryam, “Āthār-i Amr bi-l-Ma‘rūf wa Nahy ‘an al-Munkar dar Ḥawzah-hā-yi Ijtimā‘ī” (The Effects of Enjoining Good and Forbidding Evil in Social Domains), Pazhūhish-hā-yi Ijtimā‘ī-yi Islāmī (Islamic Social Research), no. 107, 1394 SH (2015).
- Ṣadr, Sayyid Muḥammad-Bāqir, Sunan-hā-yi Tārīkh wa Falsafah-yi Ijtimā‘ī dar Maktab-i Qur‘ān (The Laws of History and Social Philosophy in the School of the Qur‘an), trans. and ed. Ḥusayn Manūchahrī, Tehran: Markaz-i Nashr-i Farhangī-yi Rajā, 1339 SH (1960).
- Shāh-Faḍl Qumṣarī, ‘Alī-Rezā, “Naqsh-i Ḥukūmat dar Ijrā-yi Farīzah-yi Amr bi-l-Ma‘rūf wa Nahy ‘an al-Munkar az Dīdgāh-i Mufasssīrīn-i Mutaqaddim wa Muta’akhhir” (The Role of Government in Implementing the Duty of Enjoining Good and Forbidding Evil from the Perspective of Early and Later Qur‘anic Commentators), Faṣḥnāmah-yi Muṭāla‘āt-i Tafsīrī (Journal of Tafsīr Studies), no. 56, Winter 1402 SH (2024).
- Shamkhānī, Azhdar, “Payāmadhā-yi Kūtāhī dar Farīzah-yi Amr bi-l-Ma‘rūf wa Nahy ‘an al-Munkar” (Consequences of Neglecting the Duty of Enjoining Good and Forbidding Evil), Baṣīrat wa Tarbiyat-i Islāmī (Insight and Islamic Education), no. 48, 1398 SH (2019).
- Shartūnī, Muḥammad ibn Makram Sa‘īd, Aqrab al-Mawārid fī Faṣāḥ al-‘Arabiyyah wa al-Shawārid (The Nearest Sources on Arabic Eloquence and Rare Usages), Qom: [n.p.], 1403 AH (1983).

- Şiddîq Sarvastānî, Raḥmat-Allāh; Rajabî, Maḥmūd et al., Daramadî bar Jāmi'ah-shināsî-yi Islāmî (An Introduction to Islamic Sociology), Tehran: Samt, 3rd ed., 1385 SH (2006).
- Ṭabarî, Muḥammad ibn Jarîr, Jāmi' al-Bayān fî Tafsîr al-Qur'ān (Tafsîr Ṭabarî) (The Compendium of Elucidation in Qur'anic Exegesis), Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1412 AH (1991).
- Ṭabāṭabā'î, Muḥammad-Ḥusayn, al-Mizān fî Tafsîr al-Qur'ān (al-Mizan: An Exegesis of the Qur'an), Qom: Daftar Intishārāt Islāmî, 1417 AH (1997).
- Ṭabrisî, Faḍl ibn Ḥasan, Majma' al-Bayān (The Collection of Elucidation), Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1406 AH (1986).
- Ṭabrisî, Faḍl ibn Ḥasan, Tafsîr Jawāmi' al-Jāmi' (The Exegesis of the Comprehensive Compendium), ed. Abū al-Qāsim Gurgî, Qom: Markaz-i Mudiriyat-i Ḥawzah 'Ilmiyyah Qom, 1412 AH (1991).
- Ṭurayḥî, Fakhr al-Dīn, Majma' al-Baḥrayn (The Compendium of the Two Seas), ed. Sayyid Aḥmad Ḥusaynî, Tehran: Kitābfurūshî-yi Murtazavî, 1375 SH (1996).
- Ṭūsî (Shaykh), Muḥammad ibn Ḥasan, al-Iqtisād al-Hādî ilā Ṭarîq al-Rashād (The Moderate Guide to the Path of Salvation), Tehran: Kitābkhānah-yi Jāmi' Chihil-Sutūn, 1375 SH (1996).
- Zajjāj (attrib.), Ibrāhīm, I'rāb al-Qur'ān (Grammatical Analysis of the Qur'an), Qom: Dār al-Tafsîr, 1374 SH (1995 CE).
- Zamakhsharî, Maḥmūd bin 'Umar bin Muḥammad, Tafsîr al-Kashshāf (The Unveiling Commentary), trans. Mas'ūd Anṣārî, Tehran: Qoqnūs, 1391 SH (2012 CE).